

Bukharajudar i Sidenvägens knutpunkt

Labi-Hauz, Bukharas träffpunkt, nu som för ett tusental år tillbaka.

Den vida legendariska handelsvägen på land, Sidenvägen, sträckte sig från Nanking till Konstantinopel med otaliga förgreningar, så vem vet hur lång den sammanlagda sträckan var, men ett par år tog det med kamelkaravaner att färdas från öst till väst. Det var inte bara handelsvaror som kryddor, rökelse, silkestyger, jade, föremål av ädelmetaller m.m. och slavar som transporterades, utan vägen utgjorde också en möjlighet till utbyte av kultur, filosofier, idéer, religioner, vetenskap, teknik, spridning av nyheter, emigration, men också spridning av sjukdomar och annat oönskat. Förra året 2014 upptogs 500 mil av Sidenvägen till Unescos världsarvlista med sträckan Kina-Kirgizistan-Kazakstan genom bergsmassiven Tian Shans korridor. Många av vägarna korsade i Bukhara. Vägen kom till när Kina enades 132 f.v.t. men den har troligtvis använts redan tusen år tidigare.

När jag vid solnedgången installerat mig i ett sagolikt vackert hotellrum, väggarna prydda med traditionella nischer där man förr bevarade husgeråd, lämnade jag det vackra och gick ut för att rekognosera inför morgondagen för att sen lätt kunna hitta till en av stadens två synagogor i närheten. Jag är i Bukhara. Innanför korsningsbyggnaden med fyra ut- och ingångar, Tok-i-Sarrafon, förr platsen för Sidenvägens valutamarknad, frågade jag om i vilken riktning jag ska gå. Vid en närliggande gränd frågade jag vidare några gatuarbetare var synagogan låg. En gammal man sträckte på sig, bad mig att följa med honom och vid en massiv vit trädörr på glänt bad han mig att stiga in. Jag kom till en vitmålad innergård med turkos lyster där två män spelade bräde. Den yngre mannen, Johny, slutade spela och tog mig in i synagogan och öppnade toraskåpet och berättade att rullarna var 500 år gamla. Jag befann mig på historisk mark som jag ska återkomma till.

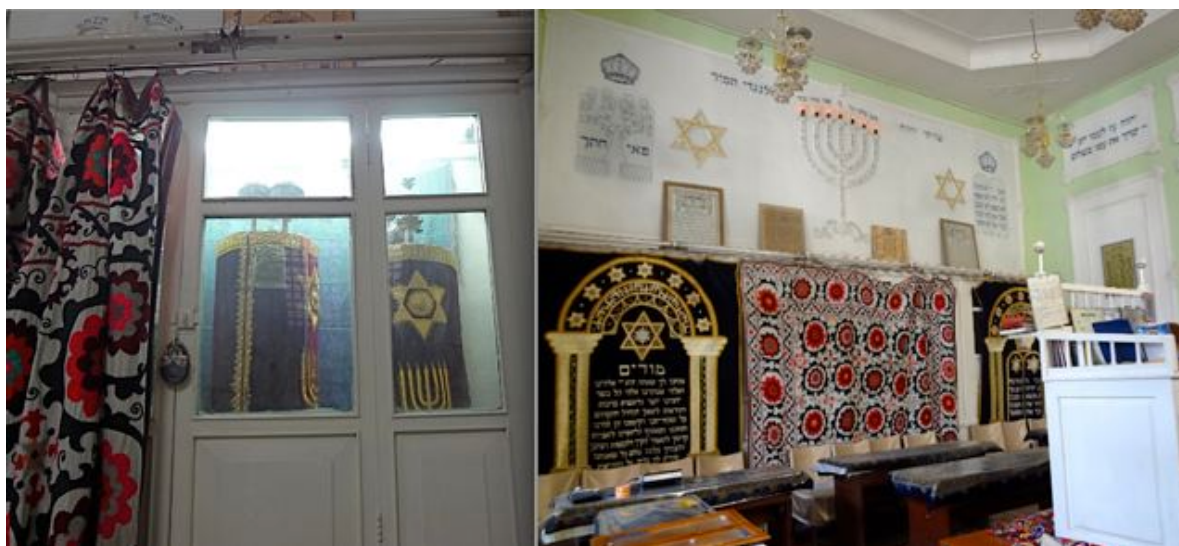
Jura Abdurahmanov, nattvakmästare till synagogan som är från 1600-talet (ingång till höger). Gatans små hotell är emigrerade judars gamla bostäder.

Jag bad att vi istället skulle träffas nästa dag vid fyra tiden då jag skulle ha hunnit förbereda mig med frågor till en eventuell artikel. Javisst, och så tog Johny fram en pamflett om synagogan. Tack, sa jag, men den skulle kosta 10 dollar, sa han. Nä, men tio dollar – gör du affärer med mig för en liten pamflett? Så skulle det bli, och jag gav honom 7 dollar. Och så ses vi imorgon.

Klockan fyra nästa dag släppte vaktmästaren Jura in mig och när Johny inte kom efter tio minuter ringde han upp honom. Jag sa att jag hade all tid på mig att vänta. Jura ringer en gång till och jag ser i hans ansikte att han är besvårad. Till slut dök Johny upp och meddelar mig att vänta 10 minuter till och försvann. Tillbaka kom han och struntar i mina förberedda frågor som hade handlat om dagens verksamhet i församlingen. Vi ska till den andra synagogan, sa han stressigt. Och så for vi – in stans labyrintiska och smala gränder.

En kort historisk bakgrund

Enligt judiska legender ser sig Bukharajudarna (benämningen omfattar alla judar i Centralasien) härstamma från två av de tio israelitiska stammarna som skingrades från Samarien när assyrierna ockuperade israeliternas land på 700-talet f.v.t. (2. Kung. 17). Alla tio stammarna fördrevs ur kungariket Israel. Stammarna Naftali och Isaskar flydde till Centralasien. Andra källor säger att de är judar från forna Judeen som besegrades av babylonierna och som sedan aldrig återvände med den övriga gruppen efter den babyloniska fångenskapen under 500-talet f.v.t. De skulle i så fall vara senare emigranter från Persien. De talar tadjikisk-persisk dialekt (bukhori) och kallade sig *isro'el* och även *jahudi* vilket skulle stödja den teorin. Bukarajudar utgör den äldsta etnoreligiösa gruppen i Centralasien och har i årtusenden utstått ständiga antijudiska fientligheter och isolering.

Torarullarna från 1500-talet. Bimah (läspulpet) och Aron Hakodesh (skåp för Torarullarna) bakom förhänget.

Judarnas historia i Centralasien sträcker sig 2500 år tillbaka i tiden, förföljda och trakasserade för sin ovilja att konvertera till den rådande officiella religionen; först under persernas religion zoroatrismen och sedan under islam, både shia och sunni grenarna. Härskarna har varit många som gett det judiska folket olika grader av restriktioner men också lättnader, den vanligaste har varit att ha *dhimmi*-status ('skyddad troende') och betala särskild skatt *jizya*, som alla icke-muslimer avkrävdes i islamska länder för att ha rätt att behålla sin religion. Men skatten var också förenad med förnedring. När en jude lämnade in skatten fick han officiellt utstå två slag i ansiktet. Under vissa tider har de tvingats klä sig i svart-gula kläder för att på så sätt tvingats sticka ut ur mängden. På 1600-talet isolerade shia-dynastin bukharajudarna från andra judiska samhällen och inga synagogor fick byggas. Under Bukharaemiratet isolerades judarna ytterligare av sunniemiren. Judar tvångskonverterades och kallades för *chala* ('varken eller'), som föraktades av de egna och misströddes av muslimer för att i hemlighet ändå behålla sin tro och därmed vara opålitliga samhällsmedborgare. De levde fattiga och utstötta i sina egna bestämda kvarter.

När en sefardisk rabbi från Marocko, Yosef Maimon, besökte Bukhara 1793 var han bedrövad över att se hur illa samfundet hade förfallit. De hade bara tre delar av Toran som komplett innehåller fem Moseböcker. Han beslöt att stanna i Bukhara och bygga upp samfundet och organisera verksamheten med att öppna en akademi (*yeshiva*) för blivande rabbin. Han införde den spanska sefardiska liturgin i stället för den persiskt influerad som var i bruk. Likaså började man läsa kabbalistiska heliga texter som Zohar ('strålgrans').

Judiska skolan i gamla kvarteren.

Johny tog mig i en smal gränd. Där finns en judisk skola som undervisar i fyra språk, uzbekiska, ryska, hebreiska och engelska förutom alla grundskoleämnena. När vi lämnar skolan i gränderna säger Johny att jag ska veta att det kostar mig 10 dollar för att han tar mig med till den andra synagogan. Tio dollar! sa jag, vad tar du mig för? Då fortsätter jag dit på egen hand, sa jag. Och vi skiljdes åt. Det är klart att ingen utomstående hittar i dessa labyrintiska gränder i Bukharas gamla stadsdelar, men jag gick vidare och vid en kiosk frågade jag efter vägen till synagogan. En man med cykel ville visa mig vägen. Och nog var vägen så slingrig att jag undrade hur jag ska hitta ut ur kvarteren. När han lämnade mig framför synagogan fortsatte han att gå med sin cykel, men jag bad honom stanna och gav honom en liten ficklampa som tack.

Synagogan var stängd men jag chansade och knackade på dörren mitt emot vilken öppnades av rabbin, visade det sig.

Nya synagogan.

Rabbi Gavriel Motatov på synagogans innergård.

Den åldrige rabbin hämtade nycklarna och vi gick in i synagogan. Jag fick fotografera allt jag ville. Tyvärr kunde han ingen engelska. Till slut visade han mig en låda för donationer. Jag tog fram en bunt lågvalörssedlar och han fick bråttom att slita några åt sig själv från min hand med en frågande blick som jag besvarade jakande och pressade in resten i lådspringan. Jag tyckte faktiskt att det var ganska rart, och tänkte samtidigt att de måste vara väldigt fattiga här, vilket jag också fick bekräftat med mina efterforskningar som jag blev hänvisad till av brist på information från församlingen. Rabbin bjöd mig hem till sig och ville bjuda på te. Hemmet med innergård var enkelt och påvert. Jag avstod med det bestämdaste därför att jag ville hitta tillbaka till hotellet så länge det ännu var ljust. Hans barnbarn dök upp och hon kunde lite engelska. Jag frågade hur ofta de hade bönemöten i synagogan och hon svarade varje kväll klockan sex, men då var klockan halv sju, jag hade då inte sett någon komma dit.

Judarnas första egna bönehus i Bukhara

En gammal historia berättar att platsen för Magok-i-Attari moskén en gång varit en basar som hette Mokh. Där såldes gudastatyer två gånger om året. På platsen byggdes senare ett tempel för elddyrkare (zoroastrer). När araberna expanderade i Centralasien på 1600-talet, hade de för sed att bygga moskéer på gamla heliga platser. Mycket tyder på att denna moské också är Bukharas första. Judar som bodde i Bukhara var inte tillåtna att bygga egna synagogor, men de tilläts att be i denna moské efter muslimers morgonbön. Det sägs att judarna avslutade sin bön med "Salam alaikum" ('frid vare med dig') och att uttrycket skulle ha fått sin spridning från denna plats.

Legenden, hur den första synagogan ändå kom till på 1600-talet, berättar att Bukharas mäktige visir Nadir Divan-Beghi ville bygga en stor vattenreservoar omgärdad av bönehus, khanaka för sufier som redan var byggt och en karavanseraj i Bukharas mitt. Kruxet var att den

del av tomten ägdes av en judisk änka som satte sig emot att sälja sin mark och bostad. Hon skyddades av jizya-beskattningen för religionsfrihet och undkom därför tvångsförsäljning eftersom hon åtnjöt samma rättigheter för egendom som muslimerna. Men Divan-Beghis vänner var inte rädlösa; de föreslog att de skulle bygga en vattenkanal så nära den envisa änkans hus att det skulle ta skada. Sagt och gjort och snart bad änkan att få träffa Divan-Beghi för att lösa problemet. Erbjudandet låg kvar, sa Divan-Beghi, men änkan ansåg att hon inte behövde pengar eftersom hon inte hade några arvingar. Divan-Beghi föreslog ett byte: att hennes tomt överläts till honom att bygga bassängen på och att hon tilläts bygga en synagoga i det judiska kvarteret i närheten, något som lagen inte tillåtit judarna att göra tidigare. Änkans tomt blev en berömd vattenbassäng och hon själv flyttade till synagogans övervåning; båda byggnadsverken finns kvar idag och vid poolen växer mullbärsträd från den tiden, det äldsta trädet daterat till 1477. Idag är det Bukharas populära mötesplats Labi-Hauz, som från början hette Haus-i-Bazur (= byggd med tvång).

Magok-i-Attari moskén där judarna under medeltiden fick be under vissa tider, idag mattmuseum.

Bukharas långa historia kan berätta om otaliga erövrare och härskare som ville lägga beslag på Centralasiens hjärta och dess rikedomar även efter 1500-talet då handeln genom Sidenvägen mer eller mindre upphörde när sjövägarna tog över. På 1600- och 1700-talen hade tvångsislamisering försvagat judarnas samfundsliv och när Tsarryssland 1868 annekterade Bukharaemiratet ville de nya härskarna inte erkänna chalas som muslimer utan lät dem återuppta sin gamla tro. Ryssarna såg judar som de enda lojala medborgarna bland infödda och inskrev i fredsfördraget att judar fick leva fritt i Ryssland, handla fritt och köpa fastigheter inom sina gränser.

Bukharajudarerna etablerade handelsföretag och fabriker för lokala produkter, framför allt bomull och siden. De var skickliga i de flesta hantverksyrken men särskilt i sidenfärgning. Samtidigt fanns det handelsmän i andra delar av Ryssland som slogs ut i konkurrensen, vilket gav ryssarna en anledning att betrakta judarna som syndabockar för deras ekonomiska nedgång och de började därför utvisa judarna från turkmensovetiska områden, som det hette ”att återvända till sin bostadsort”, d.v.s. inom gränserna för Bukhararegionen. Tsar Nikolaj II lade en personlig anteckning till regeringens protokoll 1898 angående restriktionerna mot judarna: ”... för att skydda guvernörskapet Turkestan och stäpperna [Kazakstan och Kirgizistan] från judarnas skadliga verksamhet så långt det är möjligt.” I 1900-talets början låg judehatet strax under ytan att bli legaliserad när en hög tjänsteman i en myndighetspromemoria rapporterade att ”lokalbefolkningen [muslimerna] kräver att alla judar ska förvisas” och att de begär ”tillstånd att massakrera dem”. 1910 anklagade generalguvernören A. Samsonov judar offentligt

att vara ”folkets rånare och dokumentförfalskare”. Det förestående första världskriget bromsade utvecklingen att urarta sig. (Slående likheter utspelade sig i Europa. Och också i Sverige när regeringen ersatte det gamla judereglementet från 1782 med en ny 1838 som gav judarna större medborgerliga rättigheter. En folkstorm bröt ut mot judarna därför att deras näringsidkande ansågs skadligt för böndernas och borgerskapets ledande roll och privilegier som alltid hotats av judarnas konkurrensduglighet. I Stockholm anfalls judarnas hus med stenkastningar med den påföljd att det nya reglementet drogs tillbaka och justerades kraftigt till dess att särrestriktioner mot judar helt upphörde 1870. Judar eller ”judiska nationen” i riket skulle härnäst kallas för ”mosaiska trosbekännare” i officiella handlingar.)

Bolsjevikerna tar över Bukharaemiratet

Po-i-Kalyan, moské- och madrassagården.

Efter bolsjevikernas oktoberrevolution försökte flera större regioner i Centralasien bilda egna självständiga stater, bland dem Bukharaemiratet. Men röda armén slog brutalt ner alla självständighetsyttranden, till och med genom att 1920 bomba det kulturhistoriskt ovärderliga Bukhara.

Stalin satt helt enkelt bakom sitt skrivbord och ritade upp Sovjetrepubliker av centralasiatiska regioner som aldrig bestått av stater. En av dem blev Uzbekistan där tre större klaner slogs ihop och dess medborgare skulle kallas uzbeker! Ryska språket blev det officiella språket i hela Centralasien. Den kommunistiska ateismen infördes, religioner förbjöds och religiösa ledare försvann en efter en i Stalins fängelser. Ämbetsmannaklanen konverterade till kommunismen och ingick i det styrande skiktet. Privat egendom och handel förstatligades och Moskva beordrade nomader och arbetsföra att bilda kolchoser för att odla bomull till Sovjets spinnerier. Judar som inte frivilligt anslöt sig till kolchoser eller kooperativa arbetsenheter beskattades så hårt att de tvingades böja ryggen och ”bli produktiva” i textil- och tvålfabriker. Bomullsodlingen med konstbevattnings fick sin början i alla centralasiatiska Sovjetrepubliker med den påföljd att Aralsjön idag praktiskt taget torkat ut och massor av jordareal blivit saltmark.

Judarna hade börjat emigrera till Palestina redan under tsarryska perioden. Nästa större emigrationsvåg tog fart efter första världskriget under sammandrabbningar mellan muslimer och ryssar. Ryssarna försvarade judar som var vänligt inställda mot tsarregimen, därför att deras kunnande kom till användning för att utveckla handeln med ryska handelsmän och de hade nu fått utökade möjligheter att utöva flera hantverksyrken. Judarna hyste hopp om

reformer för lika medborgerliga rättigheter, samma som gällde för muslimer under tsarstyret. Chalas hade redan tidigare tillåtits återuppta sin tidigare tro utan rädsla för avrättning. Trots att anti-judisk propaganda var förbjuden under tsartiden cirkulerade illvilliga smådesskrifter via underjordiska kontakter.

Efter oktoberrevolutionen blev judarnas levnadsvillkor värre än någonsin under Stalins terror på 20-talet med arresteringar och egendomskonfiskering och man räknar med att cirka 1500 judar lämnade Centralasien och bosatte sig i Jerusalem där de hade egna kvarter (Shkhunat HaBukharim) sedan 1890. Detta hade det transkaspiska järnvägsbygget på 1880-talet gjort möjligt för bukharajudar, att för första gången få kontakt med östeuropeiska judar. Omvänt hade östeuropeiska pogromer i Kiev och Odessa 1905 drivit judar att emigrera till Centralasien, inte utan att de blev chockade över bukharajudars primitiva förhållanden. Dock medförde järnvägen även negativa konsekvenser därför att den möjliggjorde handel med billiga, fabrikstillverkade textilvaror och det försämrade ytterligare bukharajudars levnadsvillkor eftersom de huvudsakligen livnärde sig på manuell vävning och hade specialiserat sig på sidenfärgning.

Dagen efter att Johny och jag skilts åt osams på väg mot den andra synagogan, ville jag ställa Johny några frågor med tanke på att jag kanske ändå skulle skriva något om det judiska samfundet i Bukhara trots att jag inte fått något intervjumaterial att utgå ifrån. Jag stod vid ingången och Johny granskade mig noga. Och när han såg min vänliga attityd bad han mig komma in och makade plats åt mig. Han spelade domino med två män och ingen tog någon notis om mig. Men däremellan ställde jag mina frågor och Johny svarade så där förbigående. Jag frågade om jag fick ta en bild på dem, nej sa Johny, men de andra två sa ja, och så fick det bli. Stämningen var otvungen och när männen plockade ihop spelet, sa vi vänligt hejdå. Och jag gick nedför gränden till Labi-Hauz för att ta bilder på statyn av den folkkäre Hodja Nasreddin.

Dominospel på gång på synagogans innergård. Johny, till vänster, snappade upp min kamera, klick!

Allas älskade mulla Nasreddin

Vem är denne mulla och hodja (= skolmästare) Nasreddin vars jordnära klokhet och vittra humor älskas av folken ända från Balkan till Kina? Regionala turister står i kö för att bli fotograferade framför honom ridande på sin åsna. Uzbekerna vill tro att denna litteraturomspunna personlighet var född här. Turkarna menar att han föddes i Anatolien. Han lär i alla fall ha levt på 1200-talet. Vår reseledare Umit berättade en historia hur Nasreddin gärna hjälpte fattiga människor mot girig överhet: En restaurangägare vid en park kom med en nota till en fattig man som råkade sitta och vila nära hans restaurang bara för att han hade inandats lukten av restaurangens mat. Hur absurt det än låter så stämde restaurangägaren mannen inför äldrerådet ”vitskäggen” för att driva in sina krav. Mulla Nasreddin råkade rida

förbi den stackars fattigmannen och ville veta hur det stod till med honom. När mulla Nasreddin förstod hans belägenhet meddelade han bara kort att han skulle befinna sig i rådet för att hjälpa honom.

Rådet sammanträdde och fattigmannen stod anklagad för en obetald nota för att ha dragit in restaurangägarers matlukt i sina näsborrar. Nasreddin steg upp och meddelade att han kommer att betala mannens nota! Han skakade på sin penningpung och frågade rådmännen om de hörde pengarna klirra. Ja, alla hörde. Han deklarerade: ”Nu när ni hört pengarna klirra, är skulden härmed betald!”

Hodja Nasreddins staty i parken på Labi-Hauz.

Redan innan avresan hoppades jag att få en möjlighet att gå på en maqamkonsert i Bukhara. (Maqam/Shashmaqam är en klassisk gammal musikform.) Jag frågade vår lokala guide Umit om det av en lyckosam händelse kunde finnas en konsert att gå på. Javisst, följande kväll fanns faktiskt en konsert klocka 18.00 men han kunde inte säga om de spelade just maqam, men enstaka stycken kunde ingå. Vi bestämde träff vid Labi-Hauz poolen så att han kunde visa mig var konserten skulle hållas. Inträdet skulle gå på 8 dollar, sa han.

Jag var på plats tjugo minuter innan men ingen Umit syntes till. Jag gick runt poolen för att vara synlig från alla håll, för mot kvällen samlas det alltid folk där för att umgås och träffa andra. Tio över råkade jag se Johny komma dit och jag berättade för honom varför jag var där. Ja, jag vet var konserten är så följ med, sa han vänskapligt. Du har räddat min kväll Johny, utbrast jag lycklig! Konserten hölls i Divan-Beghis Madrassa bakom Nasreddins staty. Den stora grinden var låst med ett hänglås som en man vid dörren låste upp. Innanför talade Johny med en vakt och en annan mötte mig och förde mig till ett ledigt bord. Konserten var igång och snart fick jag en tekanna framför mig. Grönt te. Jag började undra hur jag ska betala tills en man kom och begärde 4 dollar.

Konserten var fantastisk och försiggick under en imponerande modevisning, av i särklass landets bästa design med regnbågsfärgad bukhara-siden som visades upp för västerländska besökare. Tornseglare ven genom luften med högt sirrande vissel, ibland så nära att man kunde känna vindpusten från deras vingar. Den tidigare så kvävande dagshettan svalnade mot kvällen, jag befann mig i en sagolik miljö.

På Nadir Divan-Beghi madrassas innergård hålls ofta konserter i kombination med modevisningar av tygmönster (ikat) som idag tycks vara mode i västländerna.

Hemma ville jag ta reda på mer om bukharajudars historia. Snart började jag förstå varför Johny i Bukhara inte hade någon större lust att ge intervjuer trots att jag sa att historia kan jag själv ta reda på, men att jag skulle vilja veta hur det judiska samfundet arbetar idag. – Det finns ju knappast några medlemmar kvar! Alla har emigrerat, de flesta till USA och Israel. Kvar finns så få familjer att det ibland är svårt att få ihop till tio personer, *minyán*, för att ha ett gemensamt bönenöte.

Tusentals judar flydde från religiöst förtryck och egendomskonfiskeringar mellan 20- och 30-talen. Fram till 1940 hade allt judiskt kulturliv tvingats upphöra, endast en synagoga i de största städerna fick vara öppen. Under andra världskriget tjänstgjorde 4000 centralasiatiska judar i den sovjetiska armén, både vid fronten och i s.k. arbetararmén, varav 3000 stupade.

Efter kriget satsade Sovjet stort på utbildningar på alla nivåer. Judarnas vanligaste yrken var frisörer, skomakare, säljare i butiker m.fl. lågstatusyrken. Men trots att man inte gav bukharajudar kvoter till de högre lärosätena i Moskva och Leningrad som tilldelades varje avlägsen republik, lyckades judarna snart utbilda sig till läkare, lärare, jurister och ingenjörer, likaså ökade deras antal inom fria yrken som skådespelare, sångare, artister, etc.

Den största emigrationen startade 1972 och tilltog närmare Sovjetunionens kollaps. Antisemitiska kampanjer hade riktats mot judarna uppifrån. Nya smädelser utbröt i vågor. Efter sexdagarskriget och Yom Kippur-kriget i Mellanöstern ökade trycket hårt mot bukharajudar för att få dem att fördöma Israel och stå på arabernas sida. Och när Uzbekistan utropades självständigt befarade judarna en nationalistisk rörelse som skulle slå mot dem ännu mer. Vid den tiden fanns uppskattningsvis 45 000 bukharajudar i hela Centralasien. I Bukhara finns det idag färre än 150 judar kvar, jämför detta med den judiska kyrkogården som har över 10 000 gravar. Man beräknar att det idag finns närmare 150 000 bukharajudar i Israel, de flesta bosatta i Tel Aviv, och över 50 000 i USA, de flesta i stadsdelen Queens i New York (som också kallas för "Queenistan"). Fler vill emigrera för alla har släktingar utomlands som "drar" dit, bort för ett bättre liv.

De judiska kvarteren *mahallas* har idag många små hotell och gästhus som minner de kvarvarande judarna om familjer som lämnat staden och sina hus som ännu väcker tanken på dem: den och den familjen där och där, det liv som en gång fanns. Att nu bara längta efter att en dag åter få se sina släktingar och vänner.

Det är nästan omöjligt att hitta en judisk partner att gifta sig med i dagens Bukhara, och vill någon utbilda sig till rabbi måste han åka utomlands, till Ryssland eller Israel. Det sker fler dödsfall än födslar. Och samfundet är ekonomiskt beroende av stöd från emigrerade släktingar. Ingen tror på allvar att judar i Centralasien kommer att ha någon framtid att tala om. Särskilt inte med tanke på de utifrån kommande islamistiska terrorhoten mot Centralasien.

I grannlandet Tadjikistan finns knappast några bukharajudar kvar, jämför det med 15 000 året 1989! Landets enda, över hundraåriga synagoga revs ner i huvudstaden 2008 för att frigöra marken till parkanläggningar kring Nationernas palats och ersattes aldrig trots löften efter internationella påtryckningar. Det blev ett startskott för judar att lämna landet. Det är i USA och i Israel som bukharajudar kan för första gången utöva sin religion utan rädsla.

Text och foto: Tarja Salmi-Jacobson, 2015